पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

दशम-पाठः

प्रहेलिका

का कान्ता कालियारातेः पुनरर्थे किमव्ययम् ।
किं वन्द्यं सर्वदेवानां फलेषु किमु सुन्दरम् ।।

पदविभाग:

का, कान्ता, कालिय - आरातेः, पुन:, अर्थे, किम्, अव्ययम्, किम्, वन्द्यम्, सर्वदेवानाम्, फलेषु, किमु, सुन्दरम्

अन्वय:

कालिय-आरातेः कान्ता का?
पुनः अर्थे अव्ययं किम्?
सर्वदेवानां वन्द्यं किम् ?
फलेषु सुन्दरं किम् ?

प्रहेलिका

का कान्ता कालियारातेः पुनरर्थे किमव्ययम्
किं वन्दयं सर्वदेवानां फलेषु किमु सुन्दरम् ।

सामान्यार्थः

कालियस्य शत्रुः महाविष्णुः ।
तस्य प्रिया पत्नी महालक्ष्मीः – मा ।
पुनः इति अर्थं भवितुम् अव्ययम् – तु ।
सर्वदेवानां नमस्कृतः देवः - लिङ्गम् ।

उत्तरम्

मा - तु – लिङ्गम्
फलेषु सुन्दरम् - मधुरम् उत्तमम्

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

पदविभाग:

तस्मात्, न, अर्हाः, वयम्, हन्तुम्, धार्तराष्ट्रान्, स्वबान्धवान्, स्वजनम् ,
हि , कथम् , हत्वा, सुखिनः, स्याम, माधव

सन्धि:

तस्मात् + न = अनुनासिक-सन्धिः
न + अर्हाः = सवर्णदीर्घसन्धिः
अर्हाः + वयम् = विसर्गसन्धिः लोपः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

सामान्यार्थ:

Hence it is not worthwhile for us to kill our own cousins, the sons of Dhritarashtra and our relatives. O Madhava! How can we hope to be happy by killing our own kinsmen?

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (स्मः), स्याम
प्रथमा	- वयम् , अर्हाः, सुखिनः
सम्बोधनप्रथमा	- माधव
द्वितीया	- धार्तराष्ट्रान् , स्वबान्धवान् , स्वजनम्
पञ्चमी	- तस्मात्
अव्ययम्	- न, हि, कथम्, हन्तुम्, हत्वा

भगवद्गीता - अन्वय: 1

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	हे माधव!	हे कृष्ण
	न स्मः	न (भवामः)
कीदृशाः न स्मः?	अर्हाः	योग्याः
के न अर्हाः ?	वयम्	पाण्डवाः
किं कर्तुं न अर्हाः ?	हन्तुम्	मारयितुम्
कान् हन्तुम् ?	धार्तराष्ट्रान्	धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्
कीदृशान् धार्तराष्ट्रान् ?	स्वबान्धवान्	स्वजनान्
किमर्थं न अर्हाः ?	तस्मात्	तेन कारणेन
	कथं स्याम?	न भवेम
के न स्याम ?	वयम्	पाण्डवाः
कीदृशा: न स्याम ?	सुखिनः	सन्तुष्टाः
किं कृत्वा सन्तुष्टाः न स्याम ?	हत्वा	मारयित्वा
कान् हत्वा ?	स्वजनान् हि	स्वबन्धून् एव

भगवद्गीता - अन्वय: 1

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

अन्वय:

तस्मात् वयं स्वबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुम् अर्हाः न । हे माधव! स्वजनं हि हत्वा कथं सुखिनः स्याम?

तात्पर्यम्

ते इमे युद्धं कर्तुम् अवस्थिताः सर्वे मम स्वजनाः एव। ततः वयम् एतान् स्वबान्धवान् मारयितुं न योग्याः। यदि स्वजनान् वयं मारयामः तर्हि कथं सन्तुष्टाः भवेम इति अर्जुनः कृष्णं वदति ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

तस्मात्	- द. नपुं. प. ए.
न	- अव्ययम्
अर्हाः	- अ. पु. प्र. ब.
वयम्	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः अस्मद् शब्दः प्र. ब.
हन्तुम्	- अव्ययम्
धार्तराष्ट्रान्	- अ. पु. द्वि. ब.
स्वबान्धवान्	- अ. पु. द्वि. ब.
स्वजनम्	- अ. पु. द्वि. ए.
हि	- अव्ययम्
कथम्	- अव्ययम्
हत्वा	- अव्ययम्
सुखिनः	- न. पु. प्र ब.
स्याम	- अस् धातुः परस्मैपदी विधिलिङ् लकार: उ. ब.
माधव	- अ. पु. संबोधनप्रथमा ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥

पदविभाग:

अहो, बत, महत्, पापम् , कर्तुम् , व्यवसिताः , वयम् , यत् ,
राज्यसुखलोभेन, हन्तुम् , स्वजनम्, उद्यताः

सन्धि:

व्यवसिताः+ वयम् = विसर्गसन्धिः, लोपः
यत् + राज्यसुखलोभेन = जश्त्वसन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥

सामान्यार्थ:

Alas! How strange it is that we have set our mind to perform this great sin. Driven by the desire for kingly pleasures, we are intending to kill our own kinsmen.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (स्मः)
प्रथमा	- वयम् , व्यवसिताः, उद्यताः, यत्
द्वितीया	- महत्, पापम् , स्वजनम्
तृतीया	- राज्यसुखलोभेन
अव्ययम्	- अहो, बत, कर्तुम् , हन्तुम्

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	अहो बत हन्त!	
	स्मः	भवामः
कथं स्मः ?	व्यवसिताः	निश्चिता:
के व्यवसिताः ?	वयम्	पाण्डवाः
किं कर्तुं व्यवसिताः ?	पापम्	कल्मषम्
कीदृशं पापम् ?	महत्	घोरम्
	यत्	यस्मात्
	उद्यताः	सिद्धाः
के उद्यताः ?	वयम्	पाण्डवाः
किं कर्तुम् उद्यताः ?	हन्तुम्	मारयितुम्
कं हन्तुम् उद्यताः ?	स्वजनम्	धार्तराष्ट्रान्
केन कारणेन हन्तुम् उद्यताः ?	राज्यसुखलोभेन	प्रभुत्वस्य, भोगानां च विषये दुराशया

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥

अन्वय:

अहो बत! वयं महत् पापं कर्तुं व्यवसिताः, यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुम् उद्यताः [स्मः]।

तात्पर्यम्

दुःखितः सन् अर्जुनः श्रीकृष्णं वदति यत् वयं घोरं कल्मषं कर्तुं निश्चिताः स्मः, यस्मात् प्रभुत्वस्य भोगानां च विषये दुराशया स्वबन्धून् धार्तराष्ट्रान् मारयितुं सिद्धाः स्मः ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

अहो	- अव्ययम्
बत	- अव्ययम्
महत्	- त. नपु. द्वि. ए.
पापम्	- अकारान्तः नपु. द्वि. ए.
कर्तुम्	- अव्ययम्
व्यवसिताः	- अ. पु. प्र. ब.
वयम्	- द. अस्मद्-शब्दः प्र. ब.
यत्	- त. नपु. प्र. ए.
राज्यसुखलोभेन	- अ. पु. तृ. ए.
हन्तुम्	- अव्ययम्
स्वजनम्	- अ. पु. द्वि. ए.
उद्यताः	- अ. पु. प्र. ब.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

पदविभाग:

एवम् , उक्त्वा, अर्जुनः, संख्ये, रथोपस्थे, उपाविशत् , विसृज्य, सशरम् , चापम् , शोकसंविग्नमानसः

सन्धि:

उक्त्वा + अर्जुनः = सवर्णदीर्घसन्धिः
रथोपस्थे + उपाविशत् = यान्त्वान्तादेशसन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

सामान्यार्थ:

Having spoken thus on the battle-field, Arjuna threw aside his how and arrows and sat down at the back of the chariot, his heart overwhelmed with grief.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- उपाविशत्
प्रथमा विभक्तिः	- अर्जुनः, शोकसंविग्नमानसः
द्वितीया विभक्तिः	- सशरम् , चापम्
सप्तमी विभक्तिः	- संख्ये, रथोपस्थे
अव्ययम्	- एवम् , उक्त्वा, विसृज्य

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	उपाविशत्	उपविष्टवान्
कः उपाविशत् ?	अर्जुनः	धनञ्जयः
किं कृत्वा उपाविशत् ?	एवम् उक्त्वा	योद्धुं न शक्नोमि इति उक्त्वा
पुनः किं कृत्वा उपाविशत् ?	विसृज्य	त्यक्त्वा
किं विसृज्य ?	चापम्	धनुः
कीदृशं चापम् ?	सशरम्	बाणेन सहितम्
कुत्र उपाविशत् ?	रथोपस्थे	रथस्य पृष्ठभागे
पुनः कुत्र उपाविशत् ?	संख्ये	युद्धे
कीदृशः अर्जुनः ?	शोकसंविग्नमानसः	दुःखसम्पूर्णचित्तः

भगवद्गीता - अन्वय: 3

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

अन्वय:

एवम् उक्त्वा शोकसंविग्नमानसः अर्जुनः सशरं चापं विसृज्य संख्ये रथोपस्थे उपाविशत्

तात्पर्यम्

अर्जुनः योद्धुं न शक्नोमि इति उक्त्वा बाणेन सहितं धनुः अपि निर्मुच्य युद्धे रथस्य पृष्ठभागे दुःखसम्पूर्णचित्तः उपविष्टवान्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

एवम्	- अव्ययम्
उक्त्वा	- अव्ययम्
अर्जुनः	- अ. पु. प्र. ए.
संख्ये	- अ. नपु. स. ए.
रथोपस्थे	- अ. पु. स. ए.
उपाविशत्	- विश् धातुः उप-उपसर्गः लङ्-लकार: प्र. ए.
विसृज्य	- अव्ययम्
सशरम्	- अ. पु. द्वि. ए.
चापम्	- अ. पु. द्वि. ए.
शोकसंविग्नमानसः	- अ. पु. प्र. ए.

बकबन्धप्रयासन्यायः

एकं सरोवरम् आसीत् । एकदा एकस्मिन् मध्याह्नकाले तत्र आगतवन्तौ द्वे मित्रे सरोवरस्य मध्ये स्थितः एकं बकं दृष्ट्वा तं बकं ग्रहीतुम् इष्टवन्तौ । तर्हि कथं ग्रुह्णीवः इति चर्चाम् अभवत् । एकः सूचितवान् यत् , बकस्य मस्तके नवनीतं स्थापयति चेत् तत् नवनीतम् उष्णेन कारणेन द्रवीकृत्वा बकस्य नेत्रयोः आच्छादति। नवनीतं पूर्णतया द्रविभूत्वा एव बकः नेत्रे उन्मीलयितुं शक्नोति तदा अनायासेन बकं ग्रहीतुं शक्यते ।

तदा अपरः उक्तवान् यदा बकस्य मस्तके नवनीतं स्थापयितुं बक्स्य समीपं गच्छावः तदा एव बकं ग्रहीतुं शक्नुवः खलु?

प्रथमस्य मित्रस्य आशयः तु बहु हास्यस्पदम् अस्ति किल?
यत् कार्यम् अनायासेन कर्तुं शक्नुमः तत् किमर्थम् अनावश्यकः प्रयत्नः करणीयः ? लोके अपि जनाः सरलतया यत् कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति तदाऽपि बहु अधिक प्रयासान् कुर्वन्ति।
एतस्मिन् प्रसङ्गे अयं बकबन्धप्रयासन्यायः प्रयुञ्ज्महे ।

शतपत्रपत्रशतभेदन्यायः

शतपत्राणां भेदनम् इति अर्थः।
सर्वे जानन्ति कमलपुष्पस्य दलः अतीव मृदुः अस्ति ।
यदा सूच्या शतकमलदलानां मध्ये भेदनं कुर्मः चेत् सूची एकक्ष्णे एव निष्प्रयासं छेदनं कर्तुं शक्नोति। कार्यम् अपि शीघ्रं भवति ।सूचि एकैकस्य दलस्य छेदनं कृत्वा एव बहिः आगच्छति । सूच्याः तीव्रता अपि समाना भवति ।

आशयः एवम् अस्ति यदा वयम् अपि क्रमेण, व्यवस्थितरूपेण च कार्याणि कुर्मः तदा किमपि क्लिष्टाणि कार्याणि अपि शीघ्रं भवति अपि च सरलकार्यम् इति चिन्तनं भवति । सर्वेषु कार्येषु अपि अस्माकं कार्यतीव्रता समाना भवति । एतस्मिन् प्रसङ्गे शतपत्रपत्रशतभेदन्यायः प्रयोक्तुं शक्यते ।